

УДК: 811.161.2(477)

Лариса Шутак, Галина Навчук,
Буковинський державний медичний університет,
Чернівці (Україна),
navchuk_g_v@mail.ru

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Shutak Larysa, Navchuk Halyna. The role and importance of ukrainian language in the process of state construction.

This study reviewed the literature which highlights the key processes of Ukrainian State construction, controversial and debatable issues of development and functioning of Ukrainian language as the state one. Grounded in the fact that the State language is a national property that must be protected by each of us and supported by the State, to become the indisputable leader in the process of its development. It starts with language and speech enhanced state. That it encourages the establishment of a human patriot, causes the formation of its spiritual essence, moral and ethical values and philosophical ideas.

Keywords: State organization (system), state language, language factor, national language, bilingualism.

Shutak Larysa, Navchuk Halyna. Langue ukrainienne comme un élément déterminant du processus de construction de l'État.

Dans l'étude proposée, une revue de la littérature, qui met en évidence le processus de formation du gouvernement principal, les questions contradictoires et controversées concernant le développement et le fonctionnement de l'ukrainien comme langue officielle. Ancré dans le fait que la langue officielle - un trésor national qui doit être protégé par tous, et pris en charge par l'Etat, de devenir le leader incontesté dans son processus de développement. Il commence avec la langue et la parole de l'Etat renforcée. Qu'il encourage la mise en place d'un patriote humaine, provoque la formation de son essence spirituelle, les valeurs morales et éthiques et des idées philosophiques.

Mots-clés: l'Etat, langue officielle, le facteur de la langue, la langue nationale, le bilinguisme (bilinguisme).

Шутак Лариса, Навчук Галина. Украинский язык как определяющая составляющая процесса становления государственности.

В данном исследовании проведен обзор литературы, в которой освещаются основные процессы становления независимого государства, противоречивые и дискуссионные вопросы относительно развития и функционирования украинского языка как государственного. Мотивируется мнение о том, что государственный язык – это национальное достояние, которое должно охраняться каждым из нас и поддерживаться государством, стать безоговорочным лидером в процессе его развития. Ведь с языка начинается и языком укрепляется государство. Именно язык способствует становлению человека-патриота, обуславливает формирование его духовной сущности, морально-этических ценностей и мировоззренческих идей.

Ключевые слова: государственность, государственный язык, языковой фактор, национальный язык, двуязычие (билингвизм).

Одним із найважливіших виявів самоутвердження нації є державний статус мови, який законодавчо забезпечує її функціонування в усіх галузях суспільного життя. Проблема статусу української мови, її місця в житті країни, соціокультурному контексті висвітлювалася відомими українськими мовознавцями Л. Масенко, М. Жулинським, І. Дзюбою, А. Погрібним, С. Єрмоленко, О. Ткаченком, М. Вівчариком, вченими-

істориками Я. Калакурою, В. Василенком та ін., західноєвропейськими дослідниками, проте залишається **актуальною** й досі. Усі вчені збігаються в тому, що поява мовної свідомості означає зрілість нації.

Саме тому **мета** пропонованого дослідження – обґрунтування думки про те, що мова є передумовою і наслідком, визначальною основою національного державотворення.

Гострота мовної проблеми в сучасній Україні визначається як спадщиною минулого, так і тим, що навіть за наявності Конституції ми не маємо науково виваженої державної ідеології, а тому не маємо й відповідного суверенній державі Закону про мови, а донедавна послуговувалися „Законом про мови в УРСР”, тобто законом уже неіснуючої держави. Безперечно, закон „Про мови” 1989 року, який проголосив українську мову державною, та Конституція України 1996 року, що юридично закріпила цей статус, поширила коло тих, хто користується українською мовою. Ідеться насамперед про державних діячів, фахівців різних сфер та галузей, проте мовлення яких часто-густо не відповідає нормам сучасної української літературної мови, а престиж мови, як відомо, залежить не від неї самої, а від її носіїв. „Носіями зразкової української мови мусять стати державні діячі, урядовці всіх рангів та їхні дружини, якщо вони спілкуються з людьми поза своє домівкою, виступають перед аудиторією безпосередньо чи в засобах масової інформації”, – зауважує О. Пономарів.¹

„Закон” містив конкретні вимоги щодо запровадження української мови в усі сфери суспільства, зобов’язував органи влади і посадових осіб забезпечити проведення дошкільного виховання, навчання в закладах освіти усіх видів та рівнів, ведення ділової документації в усіх установах, на підприємствах, в органах управління державною мовою.

Проте, як зазначає Л. Ставицька, державна мова – це не тільки і не стільки мова керівництва держави: чиновників, чиновників, політиків та ін. Це насамперед мова українського народу, який населяє цю державу, і яка покликана охороняти його інтереси і задовольняти культурні запити.²

Згодом виходить ще низка рішень й законів щодо впровадження української мови як державної в усі галузі життя суспільства, зокрема „Закон про національні меншини в Україні”, „Про освіту”, „Про інформацію”, „Про телебачення і радіомовлення”, „Про видавничу справу”, „Про рекламу”, „Про друковані засоби

масової інформації (пресу) в Україні”. Як бачимо, законодавча база з цього питання в Україні відповідає загальноприйнятій світовій практиці й узгоджується з відповідними міжнародно-правовими актами, але насправді жоден із вищеперелічених законів до кінця не виконується.

Зокрема „Закон про мови...” в умовах українсько-російської двомовності часто-густо ігнорується взагалі. Потужна хвиля національного піднесення і проблема української мови як державної відійшла на другий план, стала неактуальною. Така навмисна пауза призвела до нехтування українцями, за прикладом владної верхівки, власною рідною мовою. Натомість суспільство постало перед проблемою двомовності. Нормативна українська мова подекуди сприймається недоброзичливо. Сподівання перших років незалежності на те, що під впливом соціально-політичних перетворень, наполегливого вивчення української мови, яке масово охопить співвітчизників, більшість „російськомовного населення” та громадян України інших національностей щораз краще володітимуть українською мовою, а невдовзі розмовляти українською мовою стане престижно, – сьогодні видається малоімовірним. Більше того, на тлі останніх подій, зокрема, прийняття 05 червня 2012 року Верховною Радою України закону „Про засади державної мовної політики” (неофіційно – закон Колесніченка–Ківалова або „мовний закон”), який набув чинності 10 серпня 2012 року та викликав значний резонанс у суспільстві, такі сподівання стали нереальними. Щоправда 23 лютого 2014 року Верховна Рада України скасувала цей закон, проте в. о. президента В. Турчинов ветовав її рішення, враховуючи суспільно-політичну ситуацію в країні. Мабуть, така доля нашого народу – довіку жити в умовах двомовності.

Загальноприйняте визначення двомовності дав американський лінгвіст У. Вайнрайх. Двомовність – це практика попереминого використання двох мов, „білінгвізм”. Розрізняють *індивідуальний білінгвізм* (володіння і використання двох мов окремими індивідами одномовної спіль-

ноти) та масовий білінгвізм (явище, спричинене колоніальною залежністю країни, коли одна мова стає залежною, а інша – домінуючою). Масовий білінгвізм небезпечний тим, що друга мова поступово приймає всі функції рідної, а отже, виникає реальна загроза знищення рідної мови та перетворення двомовців на одномовців, що рівнозначне асиміляції. Метою асиміляції є примусити народ зректися своєї рідної мови, звичаїв, традиційної культури, тобто змусити його перестати бути собою, уподібнитися іншому народові, злитися з ним, а зрештою – стерти асимільований народ з етнічної карти світу. Як бачимо, перспектива білінгвальної практики не вельми втішна. То чи є двомовність ознакою демократії, як переконує нас частина української політичної еліти? Чи національно-російську двомовність, активно насаджувану українському народові ще з часів колишнього Радянського Союзу, треба трактувати як асиметричну двомовність, що на практиці зводиться до російської одномовності?

І. Дзюба підкреслює: „Хто насправді в Україні є двомовними: ті, хто обстоює українську мову, добре володіючи і російською, знаючи російську культуру, – чи ті, хто воює за „двомовність” задля права не знати українську мову й українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур'я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях, не кажучи, звісно, про „геополітичний чинник”?”³

Загальновідомо, що в усіх державах з двома або кількома державними мовами ставиться вимога, що якщо й не все населення в повному обсязі володітиме державними мовами, то принаймні всі посадові особи та державні службовці мають вільно володіти ними й давати приклад для опанування державними мовами решті населення. В Україні ж вимога до знання української мови нерідко кваліфікується як „насильницька україніза-

ція”, а потреба запровадження російської мови як державної звільняла б від обов'язку вивчення й опанування української мови. Тим самим російська мова й надалі залишатиметься „мовою інтелігенції”, „мовою міста”, а українська – „мовою села”. Цілком зрозуміло, що в таких умовах фактично першою (і навіть другою) державною мовою українська мова не стане.

Політологічний аналіз двомовності, поглядів її прихильників і супротивників дозволяє зробити висновок, що вимоги прихильників двомовності не є об'єктивними, оскільки нинішня мовна ситуація в Україні склалася не природним шляхом – впродовж століть формувалася система духовно-культурної залежності України від Росії.

Проблема державного унормування співіснування мов різних етносів завжди постає в поліетнічних країнах. У мовному законодавстві багатьох держав існують три підходи до розв'язання цієї ситуації. Перший полягає в тому, що державною мовою обирається мова однієї національності, яка зробила основний внесок у формування країни і переважає кількісно інші етнічні групи (французька, англійська, іспанська та інші мови). Другий шлях мовного спілкування в умовах двомовності щодо визначення державної мови має місце в країнах, де важко визначити якусь одну корінну націю, наприклад, у Люксембургу, де функціонують дві офіційні мови – німецька і французька, у Швейцарії з її трьома офіційними мовами – німецькою, французькою та італійською. Є і третій варіант, коли законодавством закріплено статус двох офіційних мов – місцевої національності й мови колишньої метрополії. Це практикується переважно у пост-колоніальних країнах (гінді та англійська в Індії, ірландська та англійська в Ірландії). Формально в цих країнах головна роль відводиться національним мовам, насправді ж панівне становище залишається за мовами колишніх метрополій. „Особливість України полягає в тому, що вона належить де-юре до першої з трьох груп, які аналізуються, а насправді – більше до третьої, з фактичним домінуванням мови

колишньої метрополії”⁴. Саме цим пояснюється одне з головних протистоянь щодо застосування російської мови як державної. Про державний статус російської мови в Україні варто буде говорити тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею.⁵

Більш категорично висловлюється проти двомовності Л. Масенко, яка вважає, що „функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя. Це стан нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави”⁶.

Аналіз практики застосування мов свідчить, вважає В. Пироженко, що мовної проблеми як такої в Україні не існує.⁷ Практично все населення України, продовжує він, розуміє дві найпоширеніші в країні мови – українську і російську. Ситуація, що склалася на момент набуття Україною незалежності, в принципі могла б вважатися оптимальною: все населення знає так чи інакше дві мови, проте кожен розмовляє тією, якою йому зручно, повністю при цьому розуміючи свого іншомовного співрозмовника.

З такою думкою погодитися важко. Незалежно від того, чи були процеси асиміляції викликані практичними потребами, чи у своїй основі були добровільними, чи були вони результатом планової насильницької русифікації, їх вплив на самосвідомість і національне буття українського етносу був руйнівним. Адже впродовж століть російська мова в Україні виконувала не лише інформаційну і комунікативну, а й суто політичну та ідеологічну функції, виступаючи знаряддям панування російського етносу над українським. Не прораховані всі можливі наслідки надання російській мові статусу другої державної. Чи не призведе це до того, „що російська мова, будучи реально панівною, – запитує І. Дзюба, – невдовзі

стане єдиною державною, а українська залишиться державною декларацією?”⁸

Зрештою, провідні мовознавці неодноразово звертаються до таких питань. Ю. Шевельов, зокрема, зауважує: „Фіни не хочуть розуміти шведську в країні Суомі. Фламандці – французьку в Бельгії. Не має єдиної літературної мови Норвегія, що створює певні проблеми. Франкомовний Квебек силкується стати незалежною державою...”⁹ „Поширення двох мов в одній країні завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою”¹⁰.

Постає ситуація, котра характеризується не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і боротьбою. Звідси стає дедалі зрозумілішою життєва необхідність взаємозалежності інформації та нації, мови і держави, проблем, які часто формулюються так: є мова – є нація, а є нація – є держава. Отже, немає мови – немає держави.

Цю загрозу добре розуміють, а головне – прагнуть відвернути владні структури багатьох країн світу. Зокрема, 1995 року в Литовській Республіці було прийнято закон „Про державну мову” та закон про втілення в життя „Закону Литовської Республіки про державну мову”, де названо основні сфери вживання державної мови, регламентовано її охорону й контроль, а також правову відповідальність за недотримання Закону. Так, кодекс адміністративних юридичних порушень передбачає засоби адміністративного впливу: попередження або грошове покарання (від 25 до 500 доларів США). Штраф передбачається за невикористання державної мови на печатках, бланках, вівісках; під час опису товарів, виконання службових обов’язків, діловодства (внутрішньодержавного); за подання документів недержавною мовою; вживання недержавної мови у теле- та радіопередачах, кіно- та відеофільмах тощо.

У Польщі прийнято проект Закону про польську мову, який розглядає й охороняє польську мову як державну й культурну цінність та економічну категорію. Він запроваджує нові правила, що мають

припинити процес витіснення польської мови з вивісок, реклами й меморіальних дошок, а також висуває обов'язкову вимогу до кожного державного діяча – вміти зрозуміти й грамотно розмовляти польською. Окремі положення регулюють користування польською мовою в господарській та громадській діяльності. Передбачено, зокрема, що всі угоди з зарубіжними партнерами, що виконуватимуться на теренах Польщі, повинні укладатися тільки цією мовою.

У Франції 4 серпня 1994 року Національні збори й Сенат країни ухвалили закон, у якому вкотре нагадується: „Французька мова як державна, згідно з Конституцією, є важливою складовою частиною самобутності й національного надбання Франції... Знання французької мови є обов'язковим”.¹¹ За порушення цього закону накладається штраф у розмірі 9 тисяч американських доларів або шість місяців ув'язнення.

Подвигом можна назвати відродження давньоєврейської мови (іврит) ізраїльтянами, адже упродовж двох тисяч років іврит вважали мертвою мовою. Для вивчення івриту було створено мережу денних і вечірніх курсів, видавалася потрібна література, спеціальні газети, мова вивчалася навіть в армії.

Прикладом збереження своєї рідної мови, попри трьохсотрічну колонізацію, є Індонезія. Індонезійці, скидаючи колоніальне голландське ярмо, відкинули й чужу їхньому менталітету мову. Нині в Індонезії державною мовою є індонезійська, котра об'єднує численні народи країни і є важливим чинником їхньої політичної, економічної та культурної консолідації.

Саме так у добу інтеграції та глобалізації повинні утверджувати свою національну самобутність, розвивати державну мову народи, котрі вважають себе цивілізованими, оскільки обов'язком кожного з нас, незалежно від посади, соціального статусу, віку, статі тощо, є усвідомлення думки про те, що українська мова – національне надбання, котре повинне охоронятися кожним із нас і підтримуватися державою, стати беззапереч-

ним лідером у процесі розбудови державності.

Натомість асиміляційні процеси набирають усе більших масштабів. Українська мова трактується як непридатна для вживання в усіх сферах суспільного життя, а спроби розширити її функціональний спектр розцінюються як витіснення російської. Тому населення України в ситуації, що склалася, не знає жодної літературної мови – ні української, ані російської – а послуговується суржигом, котрий руйнує засади будь-яких літературних норм і є згубним явищем. У деяких західноєвропейських дослідженнях суржик постає варіантом української літературної мови, адже, як зазначають науковці, ним розмовляє майже весь народ країни, а тих небагато, хто говорить правильно, сприймають як диваків і чужаків. За висловом В. Радчука, українці, які спілкуються українською в Україні, почувуються діаспорою.¹²

Населення України є двомовним, до того ж, за даними соціологічних досліджень, двомовними є етнічні українці та ті, хто вважає рідною мовою українську. Етнічні росіяни та ті, хто рідною мовою називає російську, є здебільшого одномовними. У зв'язку з цим пригадується теза М. Вівчарика, який писав: „Унаслідок взаємодії таких чинників, як багатомовна русифікація, міграція на територію України росіян, фізичне знищення, депортація і вимушена еміграція українців за межі України, створилася вкрай небезпечна і виняткова, суто „російська” ситуація, коли не мігранти змушені докладати зусиль проти їх асиміляції корінним народом, а, навпаки, національно свідомі українці змушені захищатися від мігрантів і доморощених збільшовичених перевертнів”.¹³ Насторожує й те, що серед російськомовних українців великий відсоток складає молодь, яка вважає вивчення української мови непотрібним і непрестижним.

Українська мова так і не стала одним із чинників кар'єрного зростання. Нині в Україні можна посісти будь-яку посаду без знання державної мови.

Проблема полягає також і в тому, що в країні немає україномовного середовища.

Справді, великі міста переважно російськомовні чи двомовні. Українська мова не використовується як розмовна, немає так званого міського сленгу. Телефір заповнений російськомовною продукцією, переклад українською мовою телесеріалів та більшості кінофільмів здебільшого неякісний, а інколи – примітивний. Товари і послуги рекламують двома мовами – російською та українською. На жаль, і українська книга є малодоступною. По-перше, її видається мало, по-друге, вона значно дорожча за російськомовну. Тираж україномовних газет становить всього 31 відсоток, російськомовних – 64 відсотки, при цьому наклад україномовних газет і періодичних видань щороку зменшується (дані Держкомтелерадіо).

Щодо української мови в системі Інтернет, то її там практично немає. Майже всі сайти російськомовні чи англомовні. Якщо ж трапляється україномовна продукція, то переважно неякісна. Тому українською не пропонуються будь-які новації, не розповсюджується інформація стосовно різних наукових, технічних, медичних, соціальних програм.

Мовне питання є предметом гострих політичних дискусій. Визначення статусу української мови як єдиної чи не єдиної державної спричиняє соціальну напругу в суспільстві, а подекуди створює сепаратистські настрої, що суперечить інтересам національної безпеки України. Неодноразово чуємо тези про те, що справжні патріоти мають розмовляти українською. Але ж очевидно, що патріотизм вимірюється не тільки знанням державної мови, а й прагненням до добробуту українського народу, вивченням його культурних здобутків, розширенням національних інтересів тощо. А розмовляти українською повинно стати не обов'язком, а потребою і політиків, і державних службовців, і медиків, й освітян, і науковців, і пересічних громадян. Тільки за таких умов українська мова стане загальнодержавною.

Деякі зрушення за часи незалежності щодо використання української мови відбулися у сфері освіти. У багатьох регіонах Заходу та центру України і дошкільна,

і середня, і вища освіта майже стовідсотково україномовна. Як зазначає С. Єрмоленко, „у свідомості батьків вивчення української мови пов'язане з освітою і культурою... І в цьому можна вбачати запоруку майбутнього зростання соціального престижу української мови як ознаки освіченої, культурної людини”.¹⁴ Значно більше уваги нині приділяється вивченню української мови в середніх школах. Щороку проводиться конкурс знавців української мови імені П. Яцика. Змінився підхід до вивчення української мови, а отже, принципи, мета і завдання. Основний акцент зроблено на виробленні комунікативних умінь і навичок. Діти вчать мислити по-українськи. Але для значної кількості дітей школа є чи не єдиним місцем, де вони перебувають хоча б частково в україномовному середовищі та мають можливість спілкуватися українською мовою. Часто україномовною школа є тільки упродовж занять, а на перервах та за межами школи і вчителі, й діти спілкуються російською чи мовами інших національних меншин.

Після значного зрушення щодо викладання української мови у вищій школі – уведення державного іспиту на всіх факультетах та спеціальностях з української мови за професійним спрямуванням – знову гальмується її розвиток, знижується її престиж. Ще М. Грушевський зазначав: „Поки мова не здобуде місця у вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетських та інших навчальних закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні й літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі „нижчої”, культурно неповноцінної нації”.¹⁵ Безумовно, що досконале вивчення мови майбутніми фахівцями – це запорука їх вільного самовираження у майбутній професійній, науковій та офіційній сферах спілкування. Знання державної мови – це один із компонентів професійної підготовки, той чинник, що підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися у складній професійній ситуації та у контактах із представниками своєї професії.

Стисло проаналізувавши сучасну мовну ситуацію в Україні, можна твердити, що лише пафосних декларацій для утвердження повноцінного функціонування української мови як державної не достатньо.

Для цього українська мова як державна має стати:

➤ Мовою політичних і державних службовців усіх рангів.

➤ Мовою мас-медіа, теле- і радіомовлення (з ліквідацією практики паралельного випуску періодичних та наукових видань двома мовами).

➤ Мовою української національно свідомої еліти.

➤ Мовою повсякденного спілкування.

➤ Знання української мови має стати неодмінною умовою прийняття на державну роботу, а також набуття українського громадянства.

➤ Закони і чинні нормативні акти, які регулюють використання української мови як державної, повинні бути чітко прописані, а не лише інтерпретовані відповідно до потреб певної політичної групи.

➤ Державна мова мусить стати одним із джерел державності та територіального суверенітету.

Як зазначає В. Литвин та інші, з утратою почуття рідної мови люди втрачають психічну константу, моральні засади, зв'язок зі своїм родом, народом, нацією, не відчують потреби у своїй національній державі. Не можна допустити того, щоб українці вивчали свою мову як іноземну, витісняли її на периферію, забували здобутки своїх предків, відчувувались від традицій, зрештою ставали іноземцями у своїй державі.

Треба впроваджувати державну мовну політику відповідно до конституційних норм та міжнародно-правових зобов'язань України. Необхідно виробити нові, виважені та послідовні підходи у вирішенні мовних проблем, створивши відповідну законодавчу базу. Треба пам'ятати слова не українця Д. Мейса, який говорив: „Ніхто нічого не має проти російської культури і мови, але доки українська мова залишатиметься другорядною в очах самих українців, ця нація ніколи не буде єдиною”.¹⁶

У проєкті Концепції мовної політики в Україні, зареєстрованій Мін'юстом ще 2006 року, йдеться про те, що „загроза українській мові є тоталітарною загрозою національній безпеці України, загрозою самому існуванню української нації і Української держави”.¹⁷

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Мовна політика як одна із складових частин державної має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування української мови в усіх сферах життя українського суспільства, їх подальшого розвитку та взаємодії. Виконуючи інтегруючу функцію, українська мова має стати важливим чинником зміцнення державності, забезпечення культурного та економічного розвитку нашої країни. Адже з мови починається і мовою зміцнюється держава. Саме мова сприяє становленню людини-патріота, зумовлює формування її духовної сутності, морально-етичних цінностей та світоглядних ідей. Доведення цих тверджень і повинно стати завданням подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

¹ Пономарів О. Плекати мову це ще й дотримуватися її норм / О. Пономарів // Урок української. – 2000. – № 3. – С. 14-16.

² Ставицька Л. Державна мова в Україні. Чинники авторитету та комунікативної потужності / Л. Ставицька // Державність української мови і мовний досвід світу: Міжнародна конференція (26 травня 2000 р.): тези доповідей. К.: КМ Академія, 2000. – С. 381.

³ Дзюба І. І знову казуїстика / І. Дзюба // День. – 2006. – № 215. – С. 6-7.

⁴ Державна мова в Україні // Політична думка. – 2000. – № 3. – С. 114-130.

⁵ Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації: [навч. посібник] / М.М. Вівчарик. – К.: Вища школа, 2004. – С. 5.

⁶ Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К.: КМ Академія, 2004. – С. 58.

⁷ Калакура Я. Мова як об'єкт та інструмент історичного дослідження / Я. Калакура // Інститут українознавства. Українознавство. Електронне наукове фахове видання, 2005. –

№ 4 (17). [Електр. ресурс] / Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=122>.

⁸ Дзюба І. І знову казуїстика / І. Дзюба // День. – 2006. – № 215. – С. 6-7.

⁹ Там само, С. 6-7.

¹⁰ Культура мови і культура в мові: Зб. наук. праць / Т.І. Панько. – К.: УМКВО, 1991. – С. 63.

¹¹ Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації: [навч. посібник] / М.М. Вівчарик. – К.: Вища школа, 2004. – С. 87.

¹² Радчук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи / В. Радчук // Мовознавство. – 2002. – № 2. – С. 57-63. – С. 61.

¹³ Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації: [навч. посібник] / М.М. Вівчарик. – К.: Вища школа, 2004. – С. 186.

¹⁴ Єрмоленко С. Соціальна престижність української мови: сучасний комунікативний простір / С. Єрмоленко // Вивчаємо українську. – 2005. – № 33 (73). – С. 4.

¹⁵ Романчук О. Чи потрібна Україні українізація? / О. Романчук [Електр. ресурс] / Режим доступу: http://www.universum.org.ua/journal/2004/rom_7.html.

¹⁶ Литвин В. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХ століття / В. Литвин, В. Андрущенко, С. Довгий. – К.: Навчальна книга, Книга 3: Модернізація освіти, 2003. – 943 с.

¹⁷ Іванишина Л. Післягеноцидне середовище / Л. Іванишина // День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С. 157. [Електр. ресурс] / Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=122>.